

מסע נפש - משאת נפש

המסע לארץ ישראל כמפתח להבנת יצירתו של רבי נחמן מברסלב

מיכה אנקורי

(המאמר פורסם בחוברת "דימוי" בקיץ תש"ס)

"אילו היו יודעים העולם על מה אני נוסע,
היו נושקים את דריסת הרגלים שלי. בכל
פסיעה ופסיעה שלי אני מכריע את כל
העולם כולו לכף זכות"

חיי מוהר"ן סימן קנה

"ואמר, המקום שלי הוא רק ארץ-ישראל;
מה שאני נוסע, אני נוסע רק לארץ-ישראל,
ולפי שעה אני רועה בברסלב"

חיי מוהר"ן סימן קנו

זה לא מכבר מלאו מאתיים שנה למסעו של רבי נחמן מברסלב לארץ-ישראל. לסבך החידות והמוזרויות שליוו את ר' נחמן כל ימיו הצטרפה גם חידת מסעו לארץ, ואך מעטים מן החוקרים שמו לב לעובדה שאין להבין מסע זה כדרך שמבינים עליות של יהודים לארץ-ישראל. היו שסברו שר' נחמן התכוון להתיישב בארץ, אולם אמירות רבות שלו וכן מעשיו אינם מאשרים טענה זו. אולם הוא גם לא נסע כדרך שנוסעים חוקרים או תיירים ואין רמז לכך שהתכוון רק לבקר בארץ ולשוב. כשהגיעו הוא ותלמידו, ר' שמעון, לארץ לאחר מסע רב תלאות וסכנות, אמר ר' נחמן וחזר ואמר לתלמידו: "אשריך שזכית לכך להיות עמי כאן" וממאמר זה עולה חשיבותו של הביקור בארץ בעיניו, ואילו זמן קצר לאחר מכן אמר הרב לתלמידו שהנה הם חוזרים לביתם והנימוק לכך נשמע מוזר לא פחות מן המעשה: "ונשמע מפיו הקדוש שאמר, שתכף כשהלך ארבע אמות בארץ-ישראל, תכף זכה להשיג כל מבוקשו וחפצו שנסע בשבילו לארץ-ישראל". (חיי מוהר"ן, סימן קלד) כיצד ניתן להבין התחלפותם של רגשי התעלות ושמחה על בואו לארץ בהחלטה לשוב מיד למקומו בגולה?

רמזים רבים המלווים את סיפור המסע מעידים על כך שאת משמעות המסע אין לחפש במטרות ותכליות שבעולם המעשים; מדובר במהלכי נפש, שהמסע הוא חלק מהם וביטוי מועצם שלהם. זהו מסע-נפש שעניינו לא בהשגת מטרות ידועות ומפורשות - אישיות או ציבוריות. מקורו של המסע בנבכי הנפש, ושם גם פתרון חידתו. רמז לכך נמצא בדברים הבאים: "שמעתי בשמו שאמר קדם שנסע לארץ-ישראל, שרוצה לנסוע כדי להשיג חכמה עלאה, כי יש חכמה עלאה ותתאה, וחכמה תתאה כבר יש לו, ועדין הוא צריך להשיג חכמה עלאה, ובשביל זה הוא נוסע לארץ-ישראל" (חיי מוהר"ן עמ' קלא). לכאורה יש בידינו תשובה לשאלת תכלית המסע, אולם מהי "חכמה עלאה"

שבשבילה חוצים את הים במסע רב-תלאות וסכנות, וכיצד מושגת "חכמה" זו מבלי לשהות כלל בארץ המיוחלת? התמיהה רק מתחזקת לנוכח נימוקים נוספים לנסיעה, כמו רצונו להשתטח על קבר סבו ר' נחמן, או כוונתו "לקיים שם כל התרי"ג מצוות, לכלול יחד כל המצוות התלויות בארץ עם כל המצוות של חוצה לארץ ולכוללם יחד ולקיים ברוחניות כדי שיוכל אחר כך לקיים בגשמיות" (חיי מוהר"ן סימן קלג), ואין כל רמז כיצד עניינים אלו מובילים ל"חכמה עילאה".

אפשר, כמובן, לפטור את כל התמיהות הללו בטענה שלפנינו אדם מוזר שאין טעם לנסות ולעמוד על הכוונות הנסתרות שבמעשיו, והיו שעשו כן ואף ניסו לאבחן את סוג ההפרעה הנפשית שממנה סבל. אולם לא זאת תהיה דרכנו, אלא אדרבא, נראה בו ברבי נחמן הוגה דעות מעמיק וגאוני שפנייתו אל מעמקי נפשו היתה עבירו דרך לגילוי חידות נפשו ובתוך כך לפיתוח תובנות עמוקות אודות טבע האדם וטבע העולם. בעקבות החלטתו לנסוע לארץ-ישראל ובתגובה לנימוקים השונים שהעלה בקשר לנסיעתו, אמרו עליו תלמידיו: "רק בכל דבר שעשה היו בו כמה וכמה אלפים ורבות טעמים עליונים עמוקים וגבוהים מאד מאד, ובפרט הנסיעה לארץ-ישראל, שמסר נפשו על זה מאד מאד בלי שיעור וערך", ואנו נבקש לעמוד על טעמים אלה ואף ננסה לגלות את החוט המחבר אותם.

כמה מן החוקרים כבר עמדו על כך שהמסע לארץ הקודש מתאפיין בכמה וכמה סממנים של "מסע חניכה" (ראה על כך בספרו של א. גרין "בעל הייסורים" עמ' 381 הערה 3) ואנו נלך בעקבות טענה זו ונבקש לגלות מה טיבה של "החניכה" שעבר ר' נחמן במסעו זה ומהן האמיתות שנתגלו לו במסעו, אמיתות שהפכו לפי עדות עצמו לאבני יסוד בתורתו.

באחד מן הדרושים שנשא הרבי טרם נסיעתו לארץ-ישראל מצויים כמה וכמה רמזים שישרתו אותנו בנסיוננו לפענח את החידה:

קודם שנסע לארץ-ישראל בסמוך, שאל לו אחד: מפני מה אינו מקרבם ואינו מדבר עמם. אמר לו, שאין לו עתה דבורים, ואמר, שנודע לי עתה על הפסוק: כי תעבור במים אתך אני (ישעיהו מג, ב), איך יכולים לראות מתי שרוצין את האבות אברהם יצחק ויעקב; וגם היה חדוש אצלי מפני מה על פסוק זה דיקא, אך אני חושב, מחמת שאני צריך לעבור על הים ... וענה ואמר שבעלמה דקשוט יהיו כולם צריכים לי וישתוקקו כלם לשמוע החדושים... מהו אני, רק מה שהנשמה שלי מחדש.

(חיי מוהר"ן סימן קמ"ז).

דרוש זה קושר ארבעה סמלים: המסע, המים, האבות הקדושים וחידושים שמקורם בנשמה. ארבעה סמלים אלה, סמלים שכיחים בחלומות, מתקשרים יחדיו לנושא אחד: מסע אל נבכי הלא-מודע. אין כמו הים לסמל את הלא-מודע (קישור המסע לסמל המים מופיע במקומות נוספים אצל ר' נחמן) והצירוף של אלה לסמל האבות מחייב אותנו גם הוא לוותר על הפירוש הפשטני כאילו מדובר כאן ברמז למסע פיזי על הים. אדרבה, הדרוש הופך את הנסיעה כולה לסמל: סמל למסע אל נבכי הלא-מודע וגילוי חכמה שמקורה במעמקי הנשמה והיא מסומלת במפגש עם האבות.

הקבלה הכירה בשני סוגי חכמה, חכמה הקשורה בארכיטיפ האב, בעקרון הגברי, וחכמה הקשורה בעקרון הנשי. אבחנה זו נמצא בכל התורות המיסטיות. באופן כללי החכמה הקשורה בטבע ובחיים קשורה בארכיטיפ האם בעוד שהחכמה הקשורה בהבנת החוקים והמסורת קשורה בארכיטיפ האב. משמעות אוניברסאלית זו הקשורה בארכיטיפ האב מתגלה במסורת ישראל בפירקי אבות, למשל, זו המסכת היחידה במשנה שאינה כוללת מצוות וענייני מוסר. נאמר בה מה ראוי לו לאדם לעשות ולא מה חייב הוא לעשות. פרקי אבות מיוחסים למסורת האבות: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרו לאנשי כנסת הגדולה".

והנה, התיאורים המוזרים של מעשי ר' נחמן אשר קדמו לנסיעתו לארץ-ישראל, ברבים מהם יש רמז לעניין זה של המפגש עם סמל האב, במציאות, בדימיון ובחלום. בסיפור המובא ב"חיי מוהר"ן" (סימן קכט) מתואר לפרטיו מסע שערך אל מקום הולדתו על מנת לבקר בבית הוריו. בבואו לשם, דברי אמו מצד אחד, וחלומותיו מצד שני, מדריכים אותו לעלות לקיברי אבותיו בעיירה מז'בוז'. שושלת אבותיו של ר' נחמן מוליכה כידוע אל הבעל-שם-טוב, מייסד החסידות, ומכאן שהמסע אל "האבות" מוליכו אל שורשי נפשו ואל שורשי תורת החסידות. אישור נוסף לרעיון זה נוכל למצוא

בהערה קצרה שמפרטת טעם נוסף לנסיעתו לארץ-ישראל: "ואמר שגם מטעם זה הוא נוסע לארץ-ישראל ... כדי לדבר עם זקנו זכרונו לברכה ולהעמיד עמו אופן איך יוכל לידע ממנו תמיד מה שהוא צריך לידע על ידו". מדובר כאן בסבו מצד אביו, ר' נחמן מהורודנקה, אשר מת ונקבר בטבריה. מן הדברים עולה בבירור שמטרת הנסיעה היתה לייסד קשר עם "האבות" באמצעות אבותיו הביולוגיים. הדיאלוג עם ארכיטיפ האב מתגלה כמטרה העיקרית של הנסיעה; אולם כאן חזרה השאלה למקורה: מהי אותה "חכמה עילאה" שאותה רוצה הרבי לגלות בנסיעתו ובהתקשרותו עם דמויות האבות?

מדושים וסיפורים אחדים הפזורים בכתביו ניתן להבין שהחכמה שאותה ביקש ר' נחמן להשיג עניינה חכמת הנפש, ותכניה של חכמת נפש זו שהתגלתה לו, בעת ההכנות לנסיעה ובעת הנסיעה עצמה, מפתיעים ביותר. יש בהם תובנות פסיכולוגיות עמוקות שרק בכליה של הפסיכולוגיה המודרנית ניתן להבין.

בעת ששהה ר' נחמן בבית חותנו באוסיאטין, והוא יושב בחברת אשתו וקרוביו ליד השולחן, מחשבותיו נדדו מן הסובב והוליקוהו למחוזות הדימיון:

והוא היה דרכו תמיד לעשות את שלו כדרכו, והתחיל לבקש שיראה לו השם יתברך את האבות אברהם, יצחק ויעקב. והבטיח להשם יתברך: "כשתראה לי זאת, אשליך גם זאת התאוה" (היינו אכילה) ועשה בזה מה שעשה. ונכנס בזה מאד, ויישן. ובא זקנו הבעל-שם-טוב זכרונו לברכה אליו בחלום, ואמר לו הפסוק: "ונתתי עשב בשדך לבהמתך" (דברים י"א 15). והקיץ, ונפלא בעיניו מה שייכות יש לזה הפסוק למה שביקש.

(שבחי הר"ן סימן יז)

המהלך המתואר עובר מן המציאות אל מחוזות הדימיון והחלום. ר' נחמן נודר נדר שמטרתו מפגש עם האבות ולשם כך הוא מוכן להקריב קרבן גדול. לוותר על התאוה. הדברים נכתבו בידי ר' נתן שטרנהרץ, תלמידו של ר' נחמן. בהערה שמופיעה בגוף הטקסט מפורש (פירוש של התלמידים) ש"זאת התאוה" היא תאוות האכילה. אולם יש יסוד להנחה שלא זו התאוה שאליה מכוונים הדברים. בכמה וכמה מקומות בכתביו מפורש ש"התאוה הכלליות" היא תאוות המין ולפיכך אין לצמצם את "זאת התאוה" לתאוות האכילה דווקא (וראה "שבחי הר"ן, סימן טז).

ההנחה שאכן בנושא המין דברים אמורים מעניקה לחלום פירוש מפתיע. בחלום מתמלא נידרו. מתגלים לו לר' נחמן האבות בדמות הבעש"ט - סבו מצד אמו, ונציג האבות דורש לפניו את הפסוק: "ונתתי עשב בשדך לבהמתך". פסוק זה מ"קריאת שמע" הוא תשובת האבות לפנייתו. הרי ביקש ר' נחמן להיפטר מתאוות היצרים, מן ה"בהמה" שבתוכו ("הנפש הבהמית" היא כינוי שגור בחסידות למכלול יצרי האדם), והנה בא החלום ומצווה עליו להאכיל את "הבהמה". בניגוד למסורתו ולחינוכו מוטלת עליו שליחות מוזרה מיד האבות: עליו לבנות גשר אל עולם היצרים והחשקים - עולם שנדחה והוזנח על ידי דורות דורות של שלומי אמוני ישראל. פירוש זה לחלום מתקשר היטב לכמה קטעים סתומים בכתביו של ר' נחמן, שבעצם מרמזים בבירור לחירות שנטל לעצמו ביחסו למיניות - תחום בעייתי מאד בעולמם של מתבגרים יהודים בעולם החרדי בזמנו (וגם בימינו!) נעיין בקטע הבא:

... כי בימי נעוריו ממש. בעת רתיחת הדמים היה לו כמה וכמה נסיונות גדולות של תאוה זו עד אין מספר אשר היה בידו למלאות תאוותו והיה בסכנה גדולה מאד מאד. אך היה גבור חזק והתגבר על יצרו וכפה תאוותו כמה וכמה פעמים. ואף על פי כן לא היה מתרחק עצמו פעם שנית לברוח מהניסיון רק אדרבא היה חפץ בנסיונות והיה מתפלל להשם יתברך שיזמין לו נסיונות.

(שבחי הר"ן סימן טז)

כיצד נבין את הפניית תשומת הלב אל תחום היצרים והחשקים בתודעתו של ר' נחמן, תפנית שזוכה לתמיכה נמרצת מן הלא-מודע? האם עלינו לראות בר' נחמן מבשרה של המהפכה המינית, מאה שנה לפני פרויד?

דומה שבימינו, כאשר בינינו לבין עידן התמימות חוצץ עידן המתירנות הקיצונית, עלינו לראות את המיניות בראיית נרחבת וכוללנית יותר מאשר צימצומה לענייני סקס, ואז נגלה שגם בכך ר' נחמן

הקדים אותנו. על תפיסתו את המיניות נוכל לדרוש את אימרתו של ניטשה: "מיניותו של האדם יכולה להגיע עד מרומי רוחו".

בתורת הקבלה זכה הארוס למעמד חשוב ביותר: היחסים בין אדם לאלוהיו והיחסים בתוך האלוהות עצמה תוארו בסימבוליקה ארוטית. בחייו, דימויותיו והגותו של ר' נחמן התממשה תורה זו, אשר בקבלה היתה תורה עיונית בלבד. ר' נחמן ביקש להפוך את התיאוסופיה לתורת חיים. הוא העניק פרשנות פרסונאלית ל"מבשרי אחזה אלוה" וביקש לבנות את החיבור בין "עליונים ותחתונים" בחייו, בגופו, בתורותיו ובתוככי נפשו.

את הצעד הראשון בבניית הקשר אל הנשגב יש לעשות על פני האדמה, בתוך ההוויות הנחותות והפשוטות. זהו לקח חשוב גם לדורנו, ומוטב אם למדו ממנו "מיסטיקנים" ו"ספיריטואליסטים" מן ה"עידן החדש", המבקשים לאחוז בשולי אדרתו של האל כדי להתעופף מעל פני המציאות הקשה והמורכבת. ר' נחמן בבקשו לגלות "חכמה עילאה" עשה את דרכו על פני האדמה, בשווקים, במחוזות הרוע והטומאה. הוא החזיר לדימיון את הלגיטימיות שניטלה ממנו מאז הרמב"ם ובכך שלל את הקשר ההכרחי בין הזיות מיניות ואחרות לבין אשמה. כך נוכל להבין כמה פרשיות סתומות הקשורות במסעו לארץ, כמו התנהגותו המוזרה באיסטנבול:

כי היה עושה בקושטא כל מיני קטנות. והיה הולך יחף ובלי חגורה ובלי כובע עליון. והיה מלובש בהאינטיר שלאק (חלוק בית) שהיה לו מאיזה מלבוש. והיה הולך בשוק כדרך בני הנעורים. והיו מכנים אחד בשם הצרפת ואחר בשם אחר. ועשו מלחמה והיה כעין תכסיסי מלחמה ממש. והיה עושה ענייני קטנות הרבה מאד שם בסטאנביל.

בכמה מקומות בכתביו מזכיר ר' נחמן את כישלונם של קודמיו בניסיונם לעלות לארץ-ישראל - במיוחד את סבו הבעש"ט, והוא טוען שכישלונם נבע מכך שלא יכלו לרדת למידת הקטנות שהוא ירד אליה. ואכן, אם נעלה בדימוינו מהו בשביל אדם כמותו לנטוש את כל אשר לו - ביתו, משפחתו ומעמדו בקרב תלמידיו - ולצאת לנדודים בחברת חבר יחיד, למקומות שאיש אינו מכירם, ולהתמודד עם הבעיות הממשיות והפשוטות של מסע באותם ימים - הרי היתה בכך משום הגשמה מופלגת של עקרון ה"קטנות". מכל אלה עולה תובנה עמוקה למה שר' נחמן קרא "מניעות". במקומות רבים בכתבים מוזכר הצורך להתגבר על המניעות, וניתן להבין שאלו מחסומים בדרך המסע, אולם אין להבין אותם כמחסומים טכניים אלא ככל הנראה כמחסומים פנימיים בתוך נפשו. מכמה וכמה כתובים ניתן להסיק שה"מניעות" הן, במונחי זמננו, עמדות בלתי נכונות של ה"אני". מדובר בעיקרו של דבר ב"התנפחות האגו" (אינפלציה) שאחד ממקורותיה הוא חווית ההתעלות וקירבה אל האמת. כאן נוצרים פרדוקסים מורכבים שהתרתם היא אחת מן המשימות הקשות שר' נחמן התמודד עמן - במיוחד סביב מסעו לארץ-ישראל. מטרתו של כל מיסטיקן לייסד קשר ישיר למקורו האלוהי. הקשר לאל הוא ההתקרבות אל ה"אחד", אל האחדות שקדמה לריבוי. התבטלות המחיצות הגודרות את הקיום הפרטיקולרי והתמזגות עם האל - היא החוויה המיסטית. מה שמתייצב בדרכה של חוויה זו הוא האני על צרכיו, רציותיו וחשבונותיו. והנה, כאשר האדם חווה קירבה לאל וכתוצאה מחווית התעלות זו - עולה ערכו בעיני עצמו וה"אני" רוכש לו מעמד יתר - שהוא מקורן של המחיצות וה"מניעות". נמצא שבאופן פרדוקסאלי ההתקרבות היא ההתרחקות.

ההתנסויות של ר' נחמן בירידה אל הפגום, הטמא והמאוס, היא דרכו להתגבר על ענייני הכבוד, על חשבונות ה"אני". הטענה שהבעש"ט לא הצליח להגיע לארץ-ישראל בגלל שלא הצליח למעט עצמו שופכת אור על שיחה אחרת הנוגעת לנסיעותיו המשוונות של ר' נחמן שקדמו לנסיעה הגדולה: ואמר רבנו זכרנו לברכה כי מי שיודע מפני מה היתה ארץ-ישראל תחילה ביד כנען ואחר כך באה ליד ישראל הוא יודע מפני מה הוא היה תחילה בקאמיניץ ואחר כך בארץ-ישראל.

(שבחי הר"ן סימן א)

לפנינו דוגמא מובהקת של מה שקרוי בחסידות "ירידת הצדיק". הצדיק יורד אל תחתיות ההוויה וירידה זו היא תנאי לעלייתו במעלות הרוחניות. אולם מהותה של "הירידה" והכרחיותה לעלייה אינן ברורות והן משמשות נושא לעיון ופרשנות מאז ועד ימינו אלה. אצל ר' נחמן הירידה לקאמיניץ מתבארת כהגשמת תהליך נפשי שעניינו התגברות על חטא היוהרה ופריצת המעצורים הניצבים על דרך התפתחותו הנפשית. קיים רקע היסטורי לנושא הנדון. מאז שנת 1750 לא הורשו

יהודים להכנס לעיר קאמיניץ וזה בעקבות מחלוקת שפרצה שם בין אנשי המקום לבין הפרנקיסטים, דבר שהסתיים בפולמוס דתי חריף, עד שלבסוף יצא צו של השלטונות האוסר על היהודים לשהות בעיר.

בעניין זה, כמו בכמה עניינים אחרים, באה לביטוי תודעתו העצמית של ר' נחמן כמנהיג דתי וכמיסטיקן: בכל מעשה ממעשיו ראה משמעות סימבולית החורגת מתחום ענייניו הפרטיים. הוא חווה את עצמו כסולל דרך לרבים, כמובא בחיי מוהר"ן סימן קלח: "... ומאז והלאה נעשה דרך כבושה, והכול נוסעים דרך שם. וכן כמה דברים, שהוא התחיל בראשונה ואחר-כך הורגל העולם אחריו." (וראה עוד במאמרו של אהד אזרחי בחוברת זו).

ר' נחמן רואה במסעו לארץ-ישראל בניית גשר בין הארץ לגולה, אך לא ברור מה משמען של א"י ושל גלות בתודעתו של ר' נחמן. שמא מדובר כאן בגשר בין שני רבדים של הווייתו - גשמיות ורוחניות?

סמל האבות, המלווה את המסע כולו, יעזור לנו גם בהבנת עניין זה. האבות, אשר חיו לפני מתן תורה, לא היו בידם תורה ומצוות, ועל כן להם מיוחס קיום המצוות בדרגתן הרוחנית ביותר; ויתר על כן, האבות הם אלה שנדדו בין ארץ-ישראל לבין ארם-נהריים ומצריים ולפיכך הם הם הגשר. למעלה זו שואף רבי נחמן, והנושא מוזכר שוב בהזדמנות מפתיעה בשו"ב ממסעו בארץ-ישראל. אז הוא מגלה שאכן הצליח להגיע למעלה הרוחנית שאליה שאף: בשו"ב מטבריה לאחר ששהו שם זמן מה, פקדו את ר' נחמן ואת תלמידו תלאות שלא נפלו מאלו שהיו מנת חלקם בדרכם לארץ הקודש. בתחילה פרצה מגיפה בטבריה והעיר סגרה את שעריה - אין יוצא ואין בא. בקושי הצליחו הרבי ומלווהו להימלט לצפת. באותה עת החל מצור נפוליון על עכו, וכששמע זאת ביקש ר' נחמן למצוא עבורו ספינה של מדינה ניטראלית המפליגה מעכו. בעיר עכו רבתה המהומה ושני הנמלטים קפצו על סיפונה של ספינה שנראתה לר' שמעון מתאימה לעניינם. בין כה ובין כה מצאו עצמם שני הנמלטים על אוניית מלחמה תורכית, כשהם מתחבאים בבטנה בלא אוכל ובלא מים. שיחק להם מזלם והטבח של הספינה נחלץ לעזרתם ופרנסם בכמה כוסות קפה בכל יום. בין ייאוש לתקווה מצא עצמו ר' נחמן לילה אחד מהרהר בינו לבין עצמו: ומה אם אנשי הספינה ימכרו אותם לעבדים? מחשבה זו כבדה עליו במיוחד בגלל החשש שלא יוכל לקיים בשבייה את מצוות התורה. ברגע זה צפו ועלו בזכרונו כל לבטיה ותקוותיה של הנסיעה כולה: הרי מאחר שעבר את כל אשר עבר, נמצא הוא עתה במעלתם של האבות אשר קיימו את מצוות התורה ברוחניות: "כי השיג את העבודה של אבות העולם שקיימו כל המצוות אע"פ שלא עשו את המצוות כפשוטן". (שבחי הר"ן סימן רב).

הנה אפוא הצליח ר' נחמן להקים בתוכו את הגשר אשר בבנייתו עמל כל המסע המפרך הזה. הוא בנה סולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה; החל מ"ונתת עשב בשדך לבהמתך" ועד "קיום המצוות ברוחניות".

האם ניתן לסכם ולומר שר' נחמן היה בעצם פסיכולוג, אשר במסעו גילה את רבדי הנפש הניסתרים מאה שנה לפני שעשו זאת הפסיכולוגים המודרניים? על כך יש להשיב, שעל מיסטיקן אי אפשר לומר שום משפט המתחיל ב"הוא היה בעצם...". אי אפשר לצמצם לתחום מסויים של המציאות את הגותו ותרומתו של מיסטיקן בשיעור קומתו של ר' נחמן מברסלב. לענייננו נוכל לומר שבאינטואיציה חודרת כל וחובקת כל העמיק ר' נחמן להבין בין השאר גם את עמקי נפשו ותובנות שעלו משם חורגות מענייני עצמו והן יוסיפו לפרנס את ההגות הפסיכולוגית עוד שנים רבות.

"ואמר לר' נתן שכל חייו כשהיה בעצבות היה
מחייה עצמו במה שהיה בארץ-ישראל"

